

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.4>

ЧАСОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІДНОСИН ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Гуйван Петро Дмитрович,
кандидат юридичних наук, заслужений юрист України
професор Полтавського інституту бізнесу

Ця праця присвячена науковому аналізу розвитку та правового опосередкування відносин щодо забезпечення виконання цивільних зобов'язань. Встановлені законом засоби розглядаються з огляду на їхнє призначення як додаткові заходи, що покликані гарантувати інтереси кредитора у разі порушення обов'язків з боку боржника. Тож у темпоральному вимірі вони мають два сутнісні прояви, які де-факто реалізують подвійне призначення забезпечень: як стимулу до належного та своєчасного виконання обов'язку та шляхом надання можливості реально виконати його з інших джерел, а іноді навіть додатково покарати порушника. Розглянуті доктринальні концепції щодо застосування засобів, котрі, будучи спрямованими проти несправних виконавців та виконуючи роль спонукання до виконання, гарантували б виконання. Вивчено питання про відділення захисного та стимулюючого елементів з урахуванням темпорального розмежування моментів їхнього виникнення та часу існування. Перша стадія починається від часу укладення забезпечувальної угоди як акцесорного елементу регулятивного відношення та триває до моменту порушення забезпеченого суб'єктивного права. Друга стадія забезпечення розпочинається від часу правопорушення, тобто вже в межах охоронного відношення. На ній забезпечувальні заходи набувають дієвості, «включаються», що виявляється у виникненні відповідного додаткового обов'язку несправного боржника чи третьої особи, пов'язаного з усуненням порушення основного (забезпеченого) матеріального права кредитора. Автор наголошує на невиправданому змішуванні законодавцем указаних функцій, що часто призводить до підміни забезпечувального характеру відповідальністю. Нинішнє нормативне зведення до купи у главі 49 ЦКУ всіх способів забезпечення виконання зобов'язань: тих, що є засобами цивільно-правової відповідальності (неустойка, завдаток), і ті, що такими не є (гарантія, порука, застава), є досить спрощеним підходом, неправильним по суті, бо зазначені функції мають свій прояв у різні періоди розвитку правовідношення. Пропонується виключити неустойку із переліку способів забезпечення виконання зобов'язання, бо вона не відповідає програмним засадам вказаного інституту цивільного права.

Ключові слова: способи забезпечення виконання зобов'язань, строки, відповідальність.

Guyvan Petro. Temporary characteristics of enforcement relations

This paper is devoted to the scientific analysis of the development and legal mediation of relations to ensure the fulfillment of civil obligations. The means established by law are considered in view of their purpose – as additional measures designed to guarantee the interests of the creditor in case of breach of obligations by the debtor. Thus, in the temporal dimension, they have two essential manifestations that de facto realize the dual purpose of collateral: as an incentive to perform their duties properly and in a timely manner and by enabling them to actually perform them from other sources, and sometimes even punish the offender. The doctrinal concepts concerning the use of means which, being directed against faulty executors and acting as an incentive to perform, would guarantee performance are considered. The question of the separation of protective and stimulating elements has been studied, taking into account the temporal delimitation of the moments of their occurrence and time of existence. The first stage begins from the time of concluding the security agreement as an accessory

element of the regulatory relationship and lasts until the moment of violation of the secured subjective right. The second stage of security begins at the time of the offense, ie within the protection relationship. It provides for security measures, "included", which is manifested in the occurrence of the relevant additional obligation of the defaulting debtor or a third party related to the elimination of violations of the basic (secured) substantive rights of the creditor. The author emphasizes the unjustified mixing of these functions by the legislator, which often leads to the substitution of the security nature of liability. The current normative summary in Chapter 49 of the CCU of all ways to ensure the fulfillment of obligations: those that are a means of civil liability (penalty, deposit), and those that are not (guarantee, surety, pledge) is a fairly simplified approach, not true in fact, because these functions are manifested in different periods of development of the legal relationship. It is proposed to exclude the penalty from the list of ways to ensure the fulfillment of the obligation, because it does not meet the program principles of the specified institution of civil law.

Key words: *ways to ensure fulfillment of obligations, deadlines, responsibilities.*

Зростання впливу часу на розвиток суспільних відносин, у тому числі і тих, що мають характер правових, призводить до необхідності більш широкого наукового аналізу наявних темпоральних категорій, надання їм більшої дієвості та адекватності. Право, процес нормотворчості та врегульовані ними суспільні відносини також існують у часі. Вони виникають, змінюються та припиняються упродовж періодів, що мають встановлені людиною конкретні темпоральні координати. Правові норми, своєю чергою, визначають часові параметри тих чи інших матеріальних відносин. Закон досить часто у диспозицію норми включає такі темпоральні чинники, як «своєчасно», «достроково», «у строк», «негайно», «давність» тощо. В межах існування конкретних правовідносин обмеженими в часі є також і складники їхнього змісту: суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників. Таке темпоральне регулювання змісту правовідношення забезпечує юридичний вплив на належність поведінки суб'єктів суспільних взаємодій.

У праві часовою категорією є строк, тобто відрізок у об'єктивному перебігові часу, вибраний у результаті вольового вчинку людей заради встановлення меж правомірної та бажаної поведінки учасників правовідношення. Встановлення часових меж здійснення цивільних прав і обов'язків забезпечує можливість вчинення відповідних дій учасниками правовідносин, спрямованих на досягнення соціально бажаних цілей. Тому темпоральне регулювання суб'єктивних прав та обов'язків є важливим засобом юридичного впливу на поведінку учасників

суспільних відносин [1, с. 39]. Соціально-правова природа та юридичне значення строків визначають правила їх встановлення та визначення, які, своєю чергою, впливають на порядок застосування положень закону про строки та створюють умови для наповнення механізму впливу на суспільні взаємини конкретним змістом.

Чинне законодавство України встановлює певний набір способів забезпечення виконання зобов'язань. За загальним правилом забезпечення виконання зобов'язань – це додаткові заходи, покликані гарантувати інтереси кредитора у разі порушення обов'язків з боку боржника [2, с. 58]. Залежно від змісту самих договірних відносин можуть застосовуватися різні додаткові заходи забезпечення виконання зобов'язань, як прямо передбачені ЦК, так і ті, що обумовлені сторонами [3, с. 437]. Причому досить ефективні для одних угод способи забезпечення виявляються недоцільними для інших у зв'язку зі специфікою їхнього правового регулювання. Варто відзначити відсутність єдності серед дослідників щодо невичерпного переліку забезпечувальних взаємин, про які зазначається у ч. 2 ст. 546 ЦКУ. Відсутність загальноновизначених ознак засобів забезпечення дозволяє дослідникам досить часто без необхідної та належної аргументації відносити до непоіменованих зобов'язань такого виду різні заходи, які не мають відповідних кваліфікуючих ознак, що призводить до розмивання самого поняття «забезпечення виконання зобов'язань». Приміром, у науковій літературі трапляється не зовсім виважене віднесення до цих способів відшкодування збитків, правил про субсиді-

арну відповідальність, внесення коштів у депозит тощо [4, с. 121–122].

Власне, забезпечувальні відносини у зобов'язальному праві мають різноманітні прояви, тож формулювання їхніх загальних рис носить досить умовний характер. Способи забезпечення охоплюють низку стадій руху зобов'язання: його виникнення, зміну, виконання та припинення. Також важливою ознакою таких механізмів є те, що вони встановлюються не лише для забезпечення виконання регулятивних зобов'язань, а можуть виникати і з метою забезпечення охоронного правовідношення. Виконання охоронного зобов'язання теж може бути забезпечене заставою, порукою, неустойкою та іншими способами, передбаченими законом чи договором [5, с. 26]. При цьому цілком очевидно, що спрацювання заходів забезпечення, які виникли у разі регулятивного стану взаємин, можливе лише після невиконання основного обов'язку, тобто на етапі саме охоронного правовідношення.

Науковці ще здавна зазначали, що зобов'язання за своєю юридичною природою потребують таких засобів, котрі, будучи спрямованими проти несправних виконавців та виконуючи роль спонукання до виконання, гарантували б таке виконання. Д.І. Мейєр приділяв значну увагу способам забезпечення виконання договорів, іменуючи їх штучними прийомами для надання зобов'язальному праву тієї твердості, якої йому бракує за суттю. Вчений вказував, що забезпечення знаходить свій прояв у тому, що зобов'язання боржника у разі його несправності розширюється, стає більш обтяжливим, ніж за самим договором (неустойка), поширюється на інших осіб (порука), з правом вірителя на задоволення у разі несправності боржника поєднується право вимагати продажу певної речі, що належить боржникові (застава), і т. п. [6, с. 179–180]. Сучасні науковці, оцінюючи сутність таких правових механізмів, також традиційно підкреслюють, що способи забезпечення виконання зобов'язань спрямовані на стимулювання виконання обов'язків боржником, тож розглядають їх як чинники, котрі можуть гарантувати майновий інтерес кредиторам щодо виконання зобов'язання боржником [7, с. 82]. При цьому сучасні

дослідники включають у визначення забезпечення виконання зобов'язань стимулюючу функцію як істотну ознаку. Вони вважають, що під способами забезпечення виконання зобов'язань маються на увазі спеціальні засоби, які достатньою мірою гарантують виконання основного зобов'язання та стимулюють боржника до належної поведінки.

Втім наявна й інша точка зору на правове призначення забезпечувального інституту у зобов'язальному праві. Її апологети не вважають досить ефективною спонукальну (стимулюючу) функцію такого інструментарію. Адже якщо мати на увазі не фактичне досягнення стимулювання, а спрямованість на спонукання до належної поведінки, то така спрямованість є характерною для правового регулювання взагалі, оскільки предметом правового впливу є саме вольові відносини [8, с. 292]. Разом з тим, як вказують такі дослідники, неодмінно кидається в очі спрямованість встановленого законом чи договором забезпечення з метою належного виконання зобов'язання боржником на гарантування захисту прав кредитора у разі їх порушення, і це дозволяє вести мову про їхню захисну природу. Справді, останні наукові публікації все більше акцентують увагу на охоронному призначенні способів забезпечення виконання зобов'язань. А наявність вказаного у кожному способі джерела виконання порушеного зобов'язання, завдяки якому здійснюється захист такими заходами шляхом надання кредиторів виконання, є характерною ознакою, котра дозволяє виділити їх серед інших способів захисту прав кредитора у договірних відносинах. Отже, на перше місце виноситься ознака таких забезпечувальних відносин стосовно їхньої спрямованості на захист інтересів кредитора, а вже потім – щодо стимулювання боржника до виконання прийнятих на себе обов'язків [9, с. 29].

Власне, в межах дослідження юридичного змісту забезпечувальних відносин можна відділити захисний та стимулюючий елементи з урахуванням темпорального розмежування моментів їхнього виникнення та часу існування. Такий розподіл характерний для забезпечення виконання, яке виникло на етапі регулятивного стану

взаємин, полягає у виділенні двох стадій розвитку цього механізму. Вони поділяються на забезпечення до правопорушення і після нього. Перша стадія починається від часу укладення забезпечувальної угоди як акцесорного елементу регулятивного відношення та триває до моменту порушення забезпеченого суб'єктивного права. Саме її можна назвати стимулюючим етапом, позаяк вона відповідає спонукальному призначенню коментованого правового механізму щодо виконання боржником своїх обов'язків внаслідок можливого та реального (за рахунок встановленого джерела) настання негативних матеріальних результатів. Друга стадія забезпечення розпочинається від часу правопорушення, тобто вже в межах охоронного відношення. На ній забезпечувальні заходи набувають дієвості, «включаються», що виявляється у виникненні відповідного додаткового обов'язку несправного боржника чи третьої особи, пов'язаного з усуненням порушення основного (забезпеченого) матеріального права кредитора. Як вказувалося в літературі, ця стадія стосовно боржника має конфіскаційний характер, стосовно ж кредитора – відновлювальний [10, с. 113–114]. Тут уже очевидним є не стимулюючий, а захисний прояв забезпечувального інструментарію.

Такий підхід, згідно з яким нормативне запровадження способів забезпечення виконання здійснене на випадок порушення договірного зобов'язання, а їхня реалізація відбувається виключно у разі захисту прав кредитора за договором, заслуговує на підтримку. Це підтверджується насамперед тим фактом, що запроваджені за законом чи договором забезпечувальні механізми «спрацьовують» виключно у разі порушення договірного зобов'язання, а механізм захисту порушеного суб'єктивного матеріального права кредитора за рахунок забезпечувального інструментарію прописаний у кожному з них. Скажімо, у разі правопорушення боржник повинен сплатити вірителю неустойку – грошову суму чи інше майно, гарант або поручитель мусить виконати невиконаний обов'язок боржника перед кредитором за рахунок свого майна, через заставу кредитор вправі отримати задоволення своїх вимог до несправного

боржника за рахунок заставленого ним або третьою особою майна, у разі невиконання грошового обов'язку кредитор може притримати у себе річ, що підлягає передачі боржникові, і навіть у окремих випадках отримати задоволення за рахунок його вартості, завдаток залишається у кредитора, якщо порушення відповідних умов договору відбулося з вини боржника. Бачимо, що формулювання стосовно кожного зі способів забезпечення виконання зобов'язань законодавцем використовуються різні, але їх об'єднує те, що реалізація певного забезпечення пов'язана з порушенням забезпеченого договору і відбувається в інтересах кредитора.

З огляду на викладене зазначимо, що у доктрині трапляються намагання практичного ототожнення способів забезпечення виконання зобов'язань зі способами цивільно-правової відповідальності. Цьому значною мірою сприяє, на наше переконання, невиправдане доктринальне та нормативне надання подвійної правової природи неустойці [11, с. 33]. Такий підхід триває ще з 70-х років минулого століття, коли за пропозицією О.С. Іоффе було зроблено спробу поділу способів забезпечення виконання зобов'язань на ті, що є також засобами цивільно-правової відповідальності (неустойка, завдаток), і ті, що такими не є (гарантія, порука, застава) [12, с. 157]. Внаслідок цього у законодавстві закріплено подвійний статус неустойки як елемента механізмів, передбачених у главі 49 та главі 51 ЦКУ, що не додало визначеності таким відносинам. Навпаки, відбулося змішування стимулюючих та каральних ознак цього явища. Якщо йдеться про стимулюючу функцію, то говорять про неустойку як спосіб забезпечення виконання зобов'язань, коли ж як призначення неустойки зазначається її штрафна функція, то мається на увазі стягнення неустойки, тобто цивільно-правова відповідальність [13, с. 55]. Така оцінка є досить спрощеною та по суті неправильною, бо, як вказувалося вище, зазначені функції мають свій прояв у різні періоди розвитку правовідношення. З огляду на певні відмінності у правовому регулюванні неустойки як способу забезпечення та як способу відповідальності та, зважаючи на різноманітність оцінок юридичної сутності

цього чинника у цивільному та господарському законодавстві України, нерідко отримуємо плутанину у правозастосовній практиці [14, с. 4–5]. Це спонукає до пошуків подібних подвійних підходів і для інших забезпечувальних конструкцій, що є, безумовно, невиправданим.

У науковій літературі також спостерігаються спроби використання заходів забезпечення виключно як способів захисту порушеного права. Вказується, що забезпечувальний механізм є елементом цивільно-правової відповідальності, і його дія призводить до майнових утримань з несправного боржника. Адже, оскільки на час вступу до дії забезпечувальних заходів економічні інтереси, що ними захищаються, вже виявляються порушеними, їхнє забезпечення полягає тільки у відшкодуванні потерпілому збитків, котрі у нього виникли. Тому сутністю забезпечення у цивільному праві слід визнати ніщо інше, як відновлення порушених інтересів кредитора. Саме таке розуміння цього механізму існувало у римському праві [15, с. 377]. Відстоюючи пріоритет та виключність компенсаційної функції, вказується, що за ринкових відносин не тільки немає можливості, а й необхідності захищати інтереси учасників правовідносин опосередковано через спонукання до виконання зобов'язань, набагато доцільніше здійснювати їхній захист напямую. На відміну від публічно-правових інтересів, які не мають об'єктивної форми прояву та можуть бути усвідомлені лише через невиконання суб'єктами своїх зобов'язань, економічні інтереси особи завжди очевидні. Це вигода, прибуток, дохід тощо. При цьому шкоду таким інтересам можна не лише виявити, а й виміряти в об'єктивній формі – грошовому виразі. За такої ситуації вплив забезпечувальних заходів зручніше спрямувати безпосередньо на захист порушених інтересів, минаючи спонукання до виконання [10, с. 112].

На розвиток такої парадигми окремі науковці, відзначаючи відмінності у буквальному тлумаченні термінів «відповідальність» та «забезпечення», все ж підкреслюють, що функції захисту та забезпечення можна розділити лише як суто теоретичні явища, однак інструментарій, що використовується для їхньої

реалізації – правові засоби – є єдиним. З цієї позиції розглядати відповідальність окремо від забезпечення, більш того, протиставляти їх одне одному – неможливо. Д.М. Кархальов вказує, що самий охоронно-правовий зв'язок, котрий виникає після правопорушення, може бути реалізований за допомогою деяких традиційних способів забезпечення зобов'язань, зокрема, у разі передання боржником у заставу певного майна з метою забезпечення належного виконання основного зобов'язку. У разі невиконання основного зобов'язку предмет застави може бути реалізований на публічних торгах, а отримані кошти підуть у рахунок відновлення порушеного права [16, с. 162–163].

З таким проявом захисної властивості забезпечувального правового інституту можна погодитися, але при цьому не слід відкидати й інші його ознаки, котрі відділяють його від цивільно-правових санкцій у вигляді відповідальності. Це дозволить виявити відмінності між способами забезпечення виконання зобов'язань та заходами цивільно-правової відповідальності як спорідненими інститутами, завдяки яким відбувається захист прав кредитора у договірному зобов'язанні. Так, А.В. Латинцев вважає, що для віднесення певного механізму до способів забезпечення виконання зобов'язання необхідно, щоб йому були одночасно притаманні обидва описані вище принципи – захисний та стимулюючий. Він вказує, що відсутність будь-якого з них не дозволяє кваліфікувати елемент правового інституту як спосіб забезпечення [17, с. 8].

Ще однією з відмінностей зазначених інститутів є те, що зміст відповідальності становлять додаткові зобов'язки, котрі покладаються на особу внаслідок невиконання нею регулятивного зобов'язання [18, с. 446]. Тоді як зміст забезпечення виконання зобов'язання становить виконання порушеного зобов'язку. З цієї позиції способи забезпечення виконання зобов'язань є близькими до такої санкції за порушення зобов'язання, як примусове виконання зобов'язку в натурі. Але вони все ж мають важливу відмінність. Виконання неналежно виконаного зобов'язку в межах охоронного правовідношення шляхом реалізації права в результаті

забезпечення його відбувається, на відміну від примусового виконання в натурі, за рахунок спеціально створеного для цієї мети джерела, що більш повно відповідає інтересам кредитора в плані задоволення його вимог. При цьому також досягається і каральний ефект для правопорушника.

Можемо зробити певні висновки. Саме у наявності створеного зарані джерела для подальшого виконання порушеного зобов'язання і таким чином захисті порушеного права кредитора якраз і полягає призначення та особливість, додатковість (акцесорність) способів забезпечення виконання зобов'язань. Джерело виконання порушеного зобов'язання створюється боржником за власний рахунок або за рахунок третіх осіб, що з ним пов'язані, в інтересах кредитора. Подібним джерелом можуть виступати певне майно (у разі застави, неустойки, притримання), обов'язок третьої особи виконати порушене зобов'язання (у разі поруки, гарантії), грошові кошти (у разі неустойки, завдатка). Воно формується на випадок порушення боржником свого обов'язку за договором в обсязі такого обов'язку,

і спрацьовує у разі настання правопорушення. Тож, повторимо, саме наявність попередньо зумовленого джерела виконання порушеного зобов'язання дозволяє відмежувати інститут забезпечення виконання зобов'язань від близьких до нього інших цивільно-правових інститутів, зокрема, цивільної відповідальності за порушення зобов'язань, котра також виконує як стимулюючу, так і захисну функції [19, с. 232]. У принципі з такою позицією можна погодитися, за виключенням того факту, що у разі неустойки також зарані формується певне джерело для майбутнього виконання порушеного обов'язку. Насправді, неустойка сплачується виключно з власних коштів несправного боржника, котрі попередньо ніяк не депонуються. У цьому відношенні неустойка практично нічим не відрізняється від відшкодування збитків і є таким же рафінованим видом цивільно-правової відповідальності. Отже, пропонується виключити неустойку із переліку способів забезпечення виконання зобов'язання, бо вона не відповідає програмним засадам вказаного інституту цивільного права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Луць В.В. Сроки в гражданских правоотношениях. *Правоведение*. 1989. № 1. С. 37–43.
2. Зобов'язальне право: теорія і практика : навчальний посібник для студентів юридичних вузів і факультетів університетів / О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова, В.В. Луць та інші ; за ред. О.В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 912 с.
3. Советское гражданское право : учебник. / Бару М.И., Волошко С.Д., Жуков В.И., Запорожец А.М. и др. ; под ред. Маслова В.Ф., Пушкина А.А. 2-е изд. перераб. и доп. Киев : Вища школа, 1983. Ч. 1. 462 с.
4. Попов Ю. Поняття забезпечення виконання зобов'язання. *Право України*. 2008. № 6. С. 119–124.
5. Кархалев Д.Н. Концепция охранительного гражданского правоотношения : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Екатеринбург, 2010. 38 с.
6. Мейер Д.И. Русское гражданское право. В 2 ч. Ч. 2. По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902. Москва : Статут, 1997. 455 с.
7. Покачалова А. Поняття та правова природа забезпечення зобов'язань. *Юридична Україна*. 2010. № 10. С. 82–87.
8. Алексеев С.С. Общая теория права. Москва : Юрид. лит., 1981. Т. 1. 360 с.
9. Кізлова О.С. Застава в цивільному праві України (концептуальні засади та правова природа) : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Одеса, 2011. 38 с.
10. Пустомолотов И.И. Меры ответственности и способы обеспечения обязательств в гражданском праве. *Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки*. 2013. № 5-2. С. 110–116.
11. Цивільне право України : підручник. У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін. ; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2004. Т. 2. 552 с.

12. Иоффе О.С. Обязательственное право. Москва : Юрид. лит., 1975. 880 с.
13. Гонгало Б.М. Учение об обеспечении обязательств. Вопросы теории и практики. Москва : «Статут», 2002. 222 с.
14. Гуйван П.Д. Темпоральні аспекти виконання грошового зобов'язання та застосування відповідальності за його порушення. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 1. С. 3–7.
15. Покровский И.А. История римского права. Санкт-Петербург : Издательско-торговый дом «Летний сад». 1999. 560 с.
16. Кархалев Д.Н. Охранительное гражданское правоотношение. Москва : Статут, 2009. 332 с.
17. Латынцев А.В. Обеспечение исполнения договорных обязательств. Москва : «Лекс-Книга», 2002. 285 с.
18. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України : підручник. Вид. 2, перероб. і доп. Київ : Істина, 2009. 816 с.
19. Пучковская И.И. О способах обеспечения исполнения обязательств как способах защиты. *Вестник Брянского государственного университета*. 2012. № 2. С. 229–234.